

ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਅਧਿਐਨ : 1960 ਤੋਂ 1980 ਦਰਮਿਆਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ

Shodh Siddhi

A Multidisciplinary & Multilingual Double Blind Peer Reviewed International Research Journal
Volume: 01 | Issue: 01 [January to March : 2025], pp. 45-49

ਗੁਰਲਾਲ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ)

ਕੇ.ਆਰ. ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ, ਬੋਲਾਂਵਾਲੀ (ਸੰਗਰੀਆ)

ਰਾਜਸਥਾਨ

ਖੋਜ ਸਾਰ

ਇਹ ਖੋਜ ਲੇਖ 1960 ਤੋਂ 1980 ਦਰਮਿਆਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦੇਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਲੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾਨਕ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਦੌਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼, ਵਿਜੇ ਤੇਂਦੁਲਕਰ, ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਵੇਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦਵਾਦ, ਫਰੂਡੀਅਨ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਗਾੜ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਵੈ-ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਬਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਖੋਜ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੀਜ ਸ਼ਬਦ- ਮਹਾਨਗਰ ਸਭਿਅਤਾ, ਮੱਧ ਵਰਗ, ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਜ਼ੁਲਮ, ਗਲੈਂਡ, ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ, ਦਰਦ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ

ਅਸਲੀ ਲੇਖ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪਾਤਰੀਕਰਨ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ

ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 1960 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਦਲਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਲਈ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ, ਨਵੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਢਿੱਲੇ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕਹੱਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਵਿੱਤੀ ਔਕੜਾਂ, ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਦੀ ਭੁੱਖ, ਬੇਅੰਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੰਗਲੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਸੁਝਾਏ।

ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਆਪੋ-ਅਧੁਰੇ' ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਨਾਟਕ 'ਆਪੋ-ਅਧੁਰੇ' ਇੱਕ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ, ਜੋ ਮੰਦਹਾਲੀ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਕੱਟਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। "ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਫ਼ਰ 'ਆਪੋ-ਅਧੁਰੇ' ਵਿੱਚ ਓਨਾ ਹੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ।" ਭਾਰਤੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁਸੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਨੈਤਿਕਤਾ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਆਪੋ-ਅਧੁਰੇ' ਦੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨਾਥ ਅਤੇ ਸਾਵਿਤਰੀ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' ਦੀ ਸਾਂਝੀ, ਕਾਕੂ, ਗੱਜਣ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। "ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਸਾਵਿਤਰੀ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਵਿਘਨ ਅਤੇ ਵਿਘਨ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮ ਵੀ ਹੈ।" 2 ਨਾਟਕ 'ਆਪੋ-ਅਧੁਰੇ' ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਹਿੰਦਰਨਾਥ ਅਤੇ ਸਾਵਿਤਰੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਸਾਵਿਤਰੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿੰਦਰਨਾਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਾਵਿਤਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਿੰਦਰਨਾਥ ਜੋ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਰੰਗੀਨ ਸੀ ਅਤੇ

ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਉਹ ਪੈਸੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਾਵਿਤਰੀ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮਹਿੰਦਰਨਾਥ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਵਿਤਰੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸਾਂਝੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਜਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਲਗਭਗ 19 ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਗੱਜਣ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਕੂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮੀਖਿਆ ਅਧੀਨ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸੰਤੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਧੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੰਤੀ ਗੱਜਣ ਨਾਲ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਤੜਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਕਿਉਂ ਨਾ ਫਰੋਲਾਂ, ਇਹ ਸਿਵੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੁਝੇ। ਇਹਨਾਂ ਹੇਠ ਸਦਾ ਅੰਗਾਰ ਮਘਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਬੈਠੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਤੀਵੀਆਂ ਵਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੇਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਲਹੂ ਮੈਨੂੰ ਡੰਗਦਾ ਸੀ। ਬੈਠੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰੀਕਣ ਸੀ। ਉਹ ਠੀਕ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਗ਼ਲਤ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਪੂਰਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸੁੱਤੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਹੰਢਾ ਲਈ। ਬੈਠੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸੀ!" 3

'ਆਪੋ-ਅਧੁਰੇ' ਅਤੇ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' ਦੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਰਾਇਣ ਲਾਲ ਦੀ 'ਦਰਪਣ', ਮੁਦਰਾਰਕਸ਼ਾਸ ਦੀ 'ਤਿਲਚੱਟਾ', ਰਮੇਸ਼ ਬਖਸ਼ੀ ਦੀ 'ਤੀਸਰਾ ਹੱਥੀ', ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ 'ਧੁਨੀ ਦੀ ਅੱਗ', ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ 'ਭੱਟ ਖੇਡਿਆ ਦਾ ਰਹਿਣ', ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਕੁਲਛਾਂ'। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦੇ 'ਜਿਉਂਦੀ ਪਾਸ਼', ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਛਾਵੇਂ, 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ', 'ਬੁਝਾਰਤ', 'ਰਾਣੀ ਕੋਕਲਾ' ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲਕਸ਼ਮੀਨਾਰਾਇਣ ਲਾਲ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਦਰਪਣ' ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਪੂਰਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮੱਠ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੂਰਬ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਇੱਕੋ

ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਮੱਠ ਵਿੱਚ ਪਾਲਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਮੋਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਤਿਆਗ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਮੂਰਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁਨ ਅਤੇ ਰੰਗ ਵੱਲ ਵੀ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰੰਗੀਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। "ਡਾ. ਲਾਲ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਸਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।" 4

"ਦਰਪਣ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਦੇਹਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਮੁਦਰਾਰਕਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਤਿਲਚੱਟਾ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਤੇਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ', 'ਤੋਂਦੂਆ' ਅਤੇ 'ਮਰਜੀਵਾ' ਆਦਿ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ 'ਤਿਲਚੱਟਾ' ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਅਦਿੱਖ ਦੂਰੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਦੂਰੀ ਹੈ। ਪਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਵ ਹੈ, ਸੌਣ, ਜਾਗਣ, ਉੱਠਣ ਅਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕੋਸ਼ੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਡੂੰਘੇ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦਸ ਨੀਂਦ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਦੇਵ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੁਦਰਾ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਤੋਂਦੂਆ' ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਮੌਜੂਦਾ ਦਫਤਰੀ ਵਿਗਾੜਾਂ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰੇਣੂ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਦਨ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿੱਚ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਦਨ ਨੂੰ ਚੀਤੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਰੀਬ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚੀਤੇ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਾਲੀ ਜੋ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਆਮ ਆਦਮੀ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਲਾਲ ਫੀਤਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿੱਚ ਪੀਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। "ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਖੇਡ, ਰੋਮਾਂਸ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।" 6 ਨਾਟਕ 'ਤੇਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ' ਦੇ ਮੁਖਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਕਥਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ

ਕਾਫੀ ਹੈ, "ਜਦੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਥਨ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੈਕਸ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਪਾਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਣਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੁਦਰਾਰਕਸ਼ਸ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਮਰਜੀਵਾ' ਵਿੱਚ ਗੰਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੁਆਰਥੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਨ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਮੀ। ਦੋਵੇਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਸਮੇਤ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ 'ਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੇਟਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਦਰਸ਼ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਸਟਮ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਪੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੀਖਿਆ ਅਧੀਨ ਨਾਟਕ ਸਾਡੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਫਲ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਅਜੋਕੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ।

ਰਮੇਸ਼ ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਤੀਸਰਾ ਹਾਥੀ' ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸ਼ੁਭਾ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਭਾ ਦਾ ਅਜੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਨਾਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਜੜਤਾ ਸਾਫ਼ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਫਿੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਭਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਸੜਕ ਵਰਗਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਕੋਈ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੋਰ ਪਾਤਰ, ਵਿਭਾ, ਰੇਸ਼ਨ, ਮੋਹਨ, ਸੋਹਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਵਿਭਾ ਅਤੇ ਸੋਹਨ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਧੁਨੀ ਦੀ ਅੱਗ' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ। 'ਧੁਨੀ ਦੀ ਅੱਗ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੇ

ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਕਥਾਨਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਔਰਤ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਵੀਨਾ, ਅਜੀਤ ਅਤੇ ਰੀਟਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤਿਕੋਣ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੀਟਾ ਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਬੂਠ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸੁੰਘੀ ਹੈ। ਇਕ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁੱਜਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਸਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਾਨਾ ਦਰਦ - ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਇਸੀ ਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।"

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਲਘੂ ਨਾਟਕ 'ਭੱਟ ਖੇਡਿਆ ਦਾ ਰਹਿਣ' ਮੁਦਰਾਰਕਸ਼ਾ ਦੇ 'ਮਰਜੀਵਾ' ਵਾਂਗ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਛੋਟਾ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਿਰਮਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਪੁਲੀਸ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਨਿਰਮਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪਰ ਸਿਸਟਮ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਫਰਜ਼ੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਵਾਏ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਲਾਈਮੈਕਸ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਲ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਮੇਸ਼ ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਤੀਸਰਾ ਹਾਥੀ' ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੇਸਲਾ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਪਰਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ' ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੁੱਖ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੈ ਪਰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋ ਵੱਡਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ 'ਚ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰਜ ਛੋਟੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਬੇਟਾ ਵੀ ਇਕ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਤਾਰਾ ਬੀ.ਏ., ਛੋਟਾ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਬੀਨਾ ਅਤੇ ਚਮੇਲੀ ਵੀ ਹਨ। ਤਾਰਾ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਸਦਮੇ ਕਾਰਨ ਜੈਸਮੀਨ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੁਪਨੇ

ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੈਕਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜੈਸਮੀਨ ਦੀਆਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿਤਰਣ ਹੈ। ਚਮੇਲੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੀਸਰਾ ਹਾਥੀ' ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਭਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਸੁੱਕੀ ਕੁੱਖ' ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾੰਘ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਧੰਨੋ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬੇਅੱਲਾਦ ਹੈ। ਬੇਅੱਲਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਂ ਬਣਨ ਦੀ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਂ ਬਣਨ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਂ ਬਣਨ ਲਈ ਬਲਦੇ ਕੋਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਚੱਲੇਗੀ, ਪਰ ਸਾਧੂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧੰਨੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਖੁਦ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਮਾਂ ਨਾ ਬਣਨਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਾਂ-ਬੇਲੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ-

ਸਮੀਖਿਆ ਅਧੀਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਟਕਰਾਅ, ਸੁਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਅਤੇ ਸੂਚੇਤ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਦਬਾਏ ਗਏ ਜਜ਼ਬਾਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਵਿਆਹੁਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੋਰਾ, ਈਰਖਾ, ਭੌਤਿਕਵਾਦ, ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ।

ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਪ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 1960 ਤੋਂ 1980 ਤੱਕ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾਵਾਂ, ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ

ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਏ।

ਸੰਦਰਭ ਸੂਚੀ-

1. ਮਹਿੰਦੀਰਤਾ ਵਰਿੰਦਰ, 'ਅਧੇ-ਅਧੁਰੇ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ, ਪਰਸ਼ੋਧ ਪੱਤਰ, ਸਾਂਝਾ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975, ਪੰਨਾ 21-22
2. ਸ਼ਰਮਾ ਤਿਲਕ ਰਾਜ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ, ਆਰੀਆ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1976, ਪੰਨਾ 127
3. ਗਾਰਗੀ ਬਲਵਾਨ, ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ, ਨਵਜੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ 1980, ਪੰਨਾ 49
4. ਗੌਤਮ ਰਮੇਸ਼, ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਟਕ, ਰਾਜੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, 1978, ਪੰਨਾ 78
5. ਕੁਮਾਰ ਰਾਜੇਸ਼, ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਨਿਬੰਧ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1990
6. ਰਾਏ ਲਕਸ਼ਮੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਡਰਾਮਾ ਪਾਤਰ, ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਮਾਪ, ਤਕਸ਼ਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, 1979, ਪੰਨਾ 460
7. ਮੁਦਰਾਰਕਸ਼ਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਭੂਮਿਕਾ ਰਾਜੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1974 ਪੰਨਾ 54
8. ਗਾਰਗੀ ਬਲਵੰਤ, ਧੁਨੀ ਦੀ ਅਗ, ਨਵਜੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1976, ਪੰਨਾ 32

